

SURXON VOHASIDA SHAHARLAR TARAQQIYOTI (QADIMDA VA O'RTA ASRLAR MISOLIDA)

Safarov Nurali Chori o'g'li,
Termiz davlat universiteti erkin tadqiqotchisi
safarovnurali13@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0001-9913-6098>
UDK: 94(575.1)

Annotatsiya: O'zbekistonning janubiy darvozasi sanalgan Surxon zamini ham o'zining qadim tarixi, bebaho moddiy va ma'naviy madaniyati bilan vatanimiz tarixida muhim o'rin tutadigan makon sanaladi. Chunki ushbu mintqa insoniyat tamadduning muhim makonlaridan biri sifatida muste davridayoq insoniyatga beshik bo'lgan yoki ilk tasviriy san'at, ilk yozuv, sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik xo'jaligi, mintaqadagi ilk shaharsozlik ana shu zaminda qaror topgan, qolaversa jahon dinlari sanalgan buddaviylik va islom ta'limotining yuksalishida ham Surxon zamining o'rni beqiyos. Mazkur maqolada qadimda va o'rta asrlarda Surxon vohasida shaharlar taraqqiyoti yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Dalvarzintepa, Toxariston, Chag'aniyon, Kushon imperiyasi, savdo-sotiq, rabot.

Аннотация: Сурханская земля, считающаяся южными воротами Узбекистана, также считается местом, занимающим важное место в истории нашей страны с ее древней историей, бесценной материальной и духовной культурой. Потому что этот регион, как одно из важнейших мест человеческой цивилизации, был колыбелью человечества в древности, или первым изобразительным искусством, первой письменностью, сельским хозяйством, основанным на искусственном орошении, первым городским планированием в регионе, основанным на эта земля, а кроме того, место Сурханской земли также сыграло роль в возникновении буддизма и ислама, которые считаются несравненными мировыми религиями. В данной статье описывается развитие городов Сурханского оазиса в древности и

средневековье.

Ключевые слова: Далварзинтепа, Тохаристан, Чаганиян, Кушанская империя, торговля, торговля.

Abstract: The Surkhan land, considered the southern gate of Uzbekistan, is also considered a place that occupies an important place in the history of our homeland with its ancient history, invaluable material and spiritual culture. Because this region, as one of the important places of human civilization, was the cradle of humanity in the Musta era, or the first fine arts, the first writing, the first agricultural economy based on artificial irrigation, the first urban planning in the region were established on this land, and the role of Surkhan land in the rise of Buddhism and Islam, which are considered world religions, is incomparable. This article highlights the development of cities in the Surkhan oasis in ancient and medieval times.

Keywords: Dalvarzintepa, Tokharistan, Chaganiyan, Kushan Empire, trade, cooperation.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ) / INTRODUCTION). Surxon vohasi o'zbek xalqining ilk ajdodlari yashagan qadimiy madaniyat markazi bo'lib, Mirshodi, Xolchayon, Dalvarzinda olib borilgan arxeologik qazishmalardan topilgan manbalarga asoslanib, miloddan avvalgi II minginchi yillar o'rtalarida bu hudud aholisi o'troq holida yashaganligini ilmiy asosda isbotlandi. Bu davrda qadimiy qabilalarga xos moddiy madaniyat yodgorliklari, turar joylari va boshqa ashyolar dehqonchilik, chorvachilik bilan shug'ullanib kelganligiga oid topilgan manbalar[1:47-59,103-109]. Surxon vohasida o'troq mahalliy aholi yashaganligini hamda shaharlar o'ziga xos tarzda taraqqiy etib kelganligini to'la tasdiqlaydi. Miloddan avvalgi I-

minginchi yillarning oxirlarida sug'orma dehqonchilikning rivojlanishi bilan bu hududda Baqtriya quldorlik davlati shakllanib, Yunon-Baqtriya tanga pullari, san'at buyumlari, harbiy qurol bezaklarida va sanamlarning sur'atlari o'yilgan oltin tovoqlar va har xil toshlarga mahalliy aholini milliy qiyofasi, urf-odatlar, xo'jaligi, tashqi aloqalariga oid voqelik aks ettirilgandır[2:108-109].

MUHOKAMA (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Miloddan avvalgi I-minginchi yillarning o'rtalarida Baqtriya davlati hududida qadimiy elatlardan baqtriyaliklar, sug'diylar yashab, dehqonchilik rivojlanishi tufayli xo'jalikning boshqa tarmoqlari, to'qimachilik, kulolchilik, temirchilik rivojlanib mahsulotning ma'lum bir qismi shahar bozorlariga chiqarilgan. Bu mahsulotlarning talaygina qismini ko'chmanchi chorvadorlar xarid qilganlar yoki tovarga ayriboshlab olganlar. Shu tariqa savdo hamkorligi, o'troq aholida qishloq xo'jaligini, ko'chmanchilarda esa chorvachilikni yanada ham taraqqiy etishini rag'batlantirgan.

Yunon-Baqtriya davlati doirasida bo'lgan Surxon ko'chmanchi qabilalarining tinimsiz hujumi ta'sirida mahalliy aholini aralashuvi va qo'shiluvi kuchayib borgan[3:173-174]. Salavkiylar imperiyasi (miloddan avvalgi 312-250) davrida mahalliy aholining iqtisodiy va madaniy hayoti tubdan o'zgardi. Milodning boshlarida bu davlatni Yue-Chji (xitoy manbalarida shunday atalgan) qabilalari o'ziga bo'ysundirib, Kushon imperiyasi (miloddan avvalgi birinchi asrning oxirlaridan tortib milodning to'rtinchi asrining ikkinchi yarmigacha) tarkibida bo'lgan. Surxon hududlari ham siyosiy va madaniy jihatdan Kushon imperiyasi ixtiyorida bo'lib, hozirgi Dalvarzintepa hududlari mazkur davlatning markaziy shaharlaridan biri sanalgan[1:53,68].

Strabonning ma'lumotlariga qaraganda Yunon-Baqtriya davlatini ag'dargan qabilalar aseiyalar (assianlar), passianlar, toharlar, sakarouklar bo'lgan. Rim tarixchisi Yustin (milodiy II-III asr), Pompey Trogning (miloddan avvalgi I asr) ma'lumotlariga tayanib, Baqtriya va Sug'diyonani sakarouk va azianlar (assianlar bo'lishi kerak) bosib oladilar deb yozgan edi. Keyinchalik bu ko'chmanchi qabilalar ichidan

Toharlarni siyosiy birikuvi kuchayib Hukmron qabilaviy ittifoqqa ega bo'ldilar[4:181]. Toxarlar (yue-chji) Amudaryoning chap tomonidagi Baqtriya Hududidan tashqari shu daryoning o'ng tomonidagi, hozirgi O'zbekiston va Tojikistonning janubidagi mintaqalarini ham egallagan edilar. Bu viloyatlar miloddan avvalgi II asrda Toxariston deb ataldi. Tarixiy manbalarda milodiy V asrning ikkinchi yarmida (aniqrog'i 468 yili) Toxaristonda hokimiyatni qo'lga olgan qabilalardan biri eftaliylar bo'lib, Xitoy manbalarida bular yeda (ieda, yeda) deb nomlangan[5:126].

Eftaliylar davrida (IV-VI asr o'rtalarida) Surxon vohasiga vaqti-vaqti bilan ko'chmanchi qabilalar kelib joylashib, o'zbek va tojik xalqlarining ajdodlari doimo ittifoq bo'lib, o'zaro iqtisodiy, madaniy va ma'naviy aloqada bo'lib, shaharlar ham o'ziga xos tarzda rivojlanib kelgan. Bu davrga oid yodgorlik Denov tumanidagi Xolchayon tepaligidan topilgan shahar saroy arxitekturasi bo'lib, topilgan asosiy zalning uch devori 3 m balandlikda oq ganch bilan suvalgan, undan yuqori qismlarida mahobatli haykallar joylashtirilgan. To'rtinchi devorning to'q qizil fonida oq ganchdan barg, gul, bosh uzum tasvirlangan naqshi solingan. Saroyning asosiy zalidan chiqiladigan ayvondagi naqshlar ham saqlangan. Bundagi naqshlarda erkaklar surati ham bor; erkaklardan biri baqtriyalikka va yana biri mo'g'ulga o'xshaydi. Topilgan haykallar, ayniqsa ayol haykali, uning yuzi keng, oq dubulg'a tagidan hurpaygan sochlar ko'rinib turishi, tanasiga yopishgan kiyimi saqlanib, tagida to'q qizil rang ko'ylak ustidan beldan yuqori oq tasma bog'langan[6:43]. Bu ma'buda Afina haykali bo'lsa kerak. Bu haykallarni yunonlar olib kelgan. Qayd etish kerakki, yuqoridagi manbalar asosida mahalliy xalqning madaniyati, urf-odatlar, nihoyatda qadimiy bo'lib, o'z navbatida ko'chmanchi va kelgindi xalqlar aralashib muqim tub aholi shakllandi. Bu madaniy jarayon Baqtriya-Kushon yodgorliklarining yuksak san'atida ellin haykaltaroshligi bilan Parfiya san'atining an'analarida ko'rinadi. Xolchayon tepaligini tekshirgan G.A.Puganchenkova: «Xolchayon haykali hozirgacha noma'lum desa bo'ladigan antik Baqtriya san'atining allaqachonlar unutilib ketgan so'qmoq yo'lidagi yorqin izdir», deb baho

bergan. Tohariston g'oyat katta Kushon imperiyasining markaziy viloyatlaridan biri bo'lib, bu hududda yuksak madaniyat rivojlangan[1].

Mahalliy turkiyzabon aholini o'sishi tufayli VI-VIII asrlarda Surxon vohasi hududida ham etnohududlar vujudga kelib ijtimoiy hayotda ham o'zgarishlar yuz berdi. Bu davrda etnik guruhlardan qarluq, xalach, chigil qabilalari kelib o'rtnashib, Toxaristonda qarluq yabg'ulari hukmronlikni o'z qo'llariga oldilar. Arablar istilosi davrida Surxon aholisi qattiq talofat ko'rib, shahar va qo'rg'onlar yakson qilindi. Movarounnahr hududida mavjud bo'lgan Chag'oniyon o'zaro kurashlar va ichki nizolar bilan ovora bo'lib, o'z kuchlari bilan yerlarini bosqinchilardan himoya qilishga ojizlik qilgan. Chag'oniyon vohasida yashovchi turkiy xalqlar forsiy aholi bilan yelkama-yelka turib arab qo'shinlari bilan jang qilib, o'z yerlarini himoya qilib kelganlar. Bu holat VIII asr boshlarida keng tus olib, bu kurashga Abu Muzaxim rahbarlik qildi. Ilk o'rta asrlarda Chag'oniyonning etnik va madaniy taraqqiyotida o'zbek xalqining iqtisodiy va madaniy hayot jihatdan shakllanishi kuchaydi. IX- X asrlarda Movarounnahrda bo'lganidek, Chag'aniyonda ham etnik tarkib bir xil bo'lmay, asosiy xalq qadimdan turg'un yashab, dehqonchilik, hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan shug'ullanib kelgan. Arab istilosidan keyin Chag'oniyonni janubiy (hozirgi Denov, Qumqo'rg'on) hududlarida arablar turg'un bo'lib joylashib, turkiyzabon aholiga singib bordi. Shimoliy Toxariston hududida IX-X asrlarda bir necha tarixiy hududlar mavjud bo'lib, eng nufuzlisi Chag'aniyon (Sag'aniyon) hisoblangan: uning markaziy shahri Chag'oniyon bo'lib, arab geograflarining asarlarida, Chag'aniyon shahri Shimoliy Toxariston o'lkasidagi eng yirik shahar hisoblangan. Ammo undagi aholi soni Termiz shahri aholisidan oz bo'lgan. O.G.Bolshakovning taxmin qilishicha, Chag'oniyon shahristonida 9-10 ming kishi yashagan[5:186,211,212]. Ammo uning rabotida qancha kishi yashaganligi aniqlanmagan. Muqaddasiyning axborotida Chag'oniyon viloyatida 16 ming qishloq mavjud bo'lganligi ta'kidlanadi. Chag'oniyondagi har bir qishloqda eng kamida 50 ming kishidan bo'lganda ham (so'zsiz bu taxminiy hisob) ba'zi qishloqlarda bir necha yuz kishi yashagan bo'lishi ham mumkin. Chag'oniyonning 16 ming

qishlog'ida 800 mingdan oshiq aholi yashagan bo'ladi. Shimoliy Toxaristonda yana bir hudud Chag'onrudning (Surxondaryo) yuqori oqimlarida joylashgan Axarum viloyati bo'lib, aholi sonini aniqlash qiyin bo'lsa-da aholi zich yashagan, shahar va qishloqlari nihoyatda ko'p bo'lgan.

O'zbek elati shakllanishi jarayonining oxirlanishi X-XII asrlarda Movarounnahrda va unga tutash mintaqalarga o'tadi. Uning tarkibiy qismi bo'lgan Surxonda yashovchi turk va tojik xalqlarining madaniy-iqtisodiy aloqalari ancha rivojlanadi[7:42-43]. Turg'un aholi bilan yarim ko'chmanchi va yarim o'troq chorvadorlar orasida o'zaro iqtisodiy munosabatlar o'rnatilgan. Savdo-sotiq tufayli dehqonchilik mahsulotlari, chorvachilik mahsulotlari bilan ayriboshlash keng yo'lga qo'yiladi. Viloyatning markaziy shahar bozorlarida, markaziy Chag'aniyonda qishloq xo'jalik (jumladan chorvachilik) mahsulotlari, hunarmandchilik tovarlari ko'plab bo'lgan. Markaziy bozordan tovarlar aholi va savdogarlar tomonidan sotib olinib, har tomonga tarqalar edi[7:44-45]. Bu davrda Chag'oniyonni siyosiy nufuzi oshdi.

Chag'oniyon amirligining Somoniylar saltanati (875-999) dagi nufuzi g'oyatda katta bo'lib, bu suloladan chiqqan amirlar aksar Xuroson noibligini bajargan. Chag'oniyar sulolasining vakili Abu Bakr 930-939 yillari Chag'oniyonni boshqargan. Chag'oniyar sulolasining asoschisi Muhtoj Chag'oniy hisoblanadi. Biroq uning amirlik davri sanasi aniqlanmas. Umuman, Chag'oniyon amirligi sarhadlari keng bo'lib, uning hududlariga g'arbdan Boysun, Darband, shimoldan Hisor-u Dushanbe, janubdan Jarqo'rg'ondan yuqoridagi tumanlar, sharqdan Bobotog' etaklarigacha cho'zilgan zaminlar kirgan. Butun voha Chag'oniyon nomi bilan yuritilgan. Qadimgi Surxon bo'lsa, Chag'onrud deyilgan. Chag'oniyon va Chag'onrud ko'hna sak elati nomi ila hamohangliklar kasb etadi, ya'ni daryo atamasi Sakonrud-Shakonrudning talaffuzidagi o'zgarishlari natijasidir. Bu esa Sakoniyon-Shakoniya yoxud Chag'on-Sakon-Shakon-Chakonga ham to'la- to'kis taalluqlidir. Zero, bu nom ayrimlar aytganidek, Chag'ona (qizil) so'ziga mutlaqo aloqador emas[9]. Saklarning Baqtriya bilan aloqasi qadimdan mavjud ekanligi ma'lum, chunonchi,

ahamoniylar davridanoq (balki, undan ham ilgariroq) sak va boxtar (Boxtariy)larning qo'shinlari yagona lashkarga birlashtirilib, Eron-Yunon urushlarida qatnashganini yaxshi bilamiz. Chag'oniyonning qadimgi markazi hozirda Qizilsuv (Sangardak)ning Surxonga quyiladigan chap sohilida xarobaga aylangan Budrachtepa o'rnida bo'lgan, keyinroq bu markaz Denovga ko'chgan, vo'ha ham uning markazi ham Chag'oniyon deyilgan. Arab manbalarida

Chag'oniyon Sag'aniyon (goho Sakaniyon) tarzida bitiladi, bu esa arab tilida «ch» tovushining yo'qligi tufayli ro'y bergan hodisadir[8:10-14].

XULOSA (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Xulosa, qilib aytganda Surxon vohasi qadimdan o'troq aholi yashab kelgan, shahar madaniyati o'ziga xos tarzda rivojlangan, jahon san'ati va madaniyatida o'z o'rniga ega bo'lgan o'lkalardan biri sanaladi.

ADABIYOT VA MANBALAR RO'YXATI (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES):

1. Пугаченкова Г.А., Ремпель Л.И. Очерки искусство Средней Азии. –М., 1982., с. 38, 47-59, 68, 103-109.
2. Толстов. С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта.-М., Изд. Вост. лит... 1962., с.108-109.
3. История Узбекистана в источниках. т.1. -Т., «Фан».1967., с. 173-174.
4. Умняков И.И. Тохарская проблема. // ВДИ, 1940. № 3-4. с. 181.
5. Shoniyozov K. O'zbek xalqining shakllanish jarayoni. -Т., «Sharq». 2001., B. 126, 186, 211, 212.
6. Tursunov S.N. Surxondaryo viloyati tarixini o'rganish. -Т., «A.Qodiriy» nomidagi xalq merosi., 1997., B. 43.
7. Tursunov S.N. va boshqalar. Surxondaryo tarix ko'zgusida. -Т.: «Sharq». 2001., B. 42-43, 44-45.
8. Qodirov B., Murtazoyev B. Chag'oniyon adabiyoti. –Toshkent: Yangi asr avlodi, 2002. –B. 10 –14.
9. Dala yozuvlari. 2021 yil. Denov tumani Chuqur qishlog'i.